

Władysław Chojnowski

Niektóre zagadnienia z prawa spadkowego

Palestra 9/7-8(91-92), 37-50

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Niektóre zagadnienia z prawa spadkowego

I. Kilka wiadomości ogólnych

Dziedziczenie ustawowe może obejmować całość spadku lub jego część.

Dziedziczenie ustawowe co do całości spadku następuje wtedy, gdy spadkodawca nie powołał spadkobiercy w testamencie albo gdy żadna z osób powołanych nie chce lub nie może dziedziczyć (art. 926 § 2).¹ Zachodzi to wówczas, gdy spadkobierca odrzucił spadek, zrzekł się dziedziczenia lub został uznany przez sąd za niegodnego. Spadkobiercy tacy są wyłączeni od dziedziczenia, tak jak by nie dożyli otwarcia spadku (art. 1020, 1049 i 928).

Z zastrzeżeniem wyjątków przewidzianych w ustawie dziedziczenie ustawowe co do części spadku następuje wtedy, gdy spadkodawca nie powołał do tej części spadkobiercy albo gdy którekolwiek z kilku osób, które powołał do całości spadku, nie chce lub nie może być spadkobiercą (art. 926). Wyjątkami tymi są wypadki przewidziane w art. 963 (podstawienie-substytucja zwykła) i 965 (przyrost).

Podstawienie (substytucja zwykła) ma miejsce wtedy, gdy powołany jest inny spadkobierca testamentowy na wypadek, gdyby osoba powołana do spadku (jako spadkobierca ustawowy lub testamentowy) nie chciała lub nie mogła być spadkobiercą.

Przyrost ma miejsce wtedy, gdy spadkodawca powołał kilku spadkobierców testamentowych, a jeden z nich nie chce lub nie może być spadkobiercą; wówczas przeznaczony dla niego udział przypada w zasadzie pozostałym spadkobiercom testamentowym w stosunku do przypadających im udziałów. Wola spadkodawcy może być jednak inna. Może on mianowicie postanowić, że przyrost nie będzie miał miejsca i wówczas będzie mieć zastosowanie przepis § 3 art. 926 o dziedziczeniu ustawowym co do części spadku.

II. Dziedziczenie ustawowe

1. Dziedziczenie zstępnych i małżonka

W myśl art. 931 w pierwszej kolejności powołane są do spadku dzieci spadkodawcy oraz jego małżonek. Dziedziczą oni w częściach równych. Jednakże część przypadająca małżonkowi nie może być mniejsza od 1/4 całości spadku. Jeżeli więc po spadkodawcy pozostało dwoje dzieci i małżonek, każde z nich dziedziczy po 1/3 części spadku, a jeżeli pozostało czworo dzieci i małżonek, to małżonek dziedziczy 1/4 część, a dzieci po 3/16 części.

Jeżeli dziecko spadkodawcy nie dożyło otwarcia spadku, udział spadkowy, który by mu przypadł, przechodzi na jego dzieci w częściach równych. To samo stosuje się do dalszych zstępnych. W tym wypadku dziedziczenie następuje nie według głów, lecz według szczepli.

Dziećmi spadkodawcy powołanymi do dziedziczenia są według prawa zarówno dzieci pochodzące z małżeństwa, jak i dzieci pozamałżeńskie w stosunku do matki

¹ Artykuły bez bliższego określenia oznaczają artykuły kodeksu cywilnego.

i jej rodziny, a w stosunku do ojca i jego rodziny dzieci uznane przez niego lub nawet nie uznane, jeżeli ojcostwo ich zostało ustalone przez sąd (art. 72 k.r.o.). Ustalenie ojcostwa może nastąpić nawet po śmierci domniemanego ojca (art. 84 § 2 k.r.o.).

Oczywiście przy dziedziczeniu testamentowym zstępni dziecka wcześniej zmarłego nie wstępują w jego prawa.

Dziecko z małżeństwa unieważnionego nie przestaje być dzieckiem z małżeństwa (art. 21 k.r.o.).

W razie wcześniejszej śmierci rodzica, wnuk dziedziczy po swych dziadkach, choćby: a) rodzic zrzekł się dziedziczenia, b) wnuk, jako niegodny, był wyłączony przez sąd od spadku po swym rodzicu.

Należy nadmienić, że kodeks cywilny nie przewiduje rozróżnienia dziedziczenia majątku osobistego małżonka i majątku objętego wspólnością ustawową, tak jak to przewidywał art. 25 pr. spadk.

2. Dziedziczenie małżonka, rodziców i rodzeństwa

W myśl art. 932 w braku zstępnych spadkodawcy powołani są do spadku w drugiej kolejności jego małżonek, rodzice i rodzeństwo.

Udział spadkowy małżonka, gdy dziedziczy bądź z rodzicami, bądź z rodzeństwem, bądź z nimi łącznie, wynosi połowę spadku; druga połowa przypada tym ostatnim.

Udział każdego z rodziców dziedziczących razem z rodzeństwem wynosi 1/4 część tego, co przypada łącznie rodzicom i rodzeństwu.

Jeżeli jedno z rodziców nie dożyło otwarcia spadku, jego udział przypada po połowie drugiemu z rodziców i rodzeństwu spadkodawcy.

Tak jest zarówno wtedy, gdy rodzice dziedziczą razem z małżonkiem, jak i wtedy, gdy dziedziczą sami.

Jeżeli jednak obok małżonka powołani będą do spadku tylko rodzice albo tylko rodzeństwo, dziedziczą oni w częściach równych to, co przypada łącznie dla rodziców i rodzeństwa, czyli małżonek dziedziczy połowę, drugą połowę dziedziczą rodzice, a jeżeli jedno z nich nie żyje, to drugie z rodziców dziedziczy całą połowę. To samo dotyczy rodzeństwa. Dziedziczą oni drugą połowę spadku w częściach równych.

Nowe prawo nie rozróżnia między rodzeństwem rodzonym a przyrodnim. Wszyscy dziedziczą jednakowo.

Należy podkreślić, że prawo nasze nie przewiduje dziedziczenia dalszych wstępnych spadkodawcy. Dziadkowie zatem nie dziedziczą.

Warunkiem dziedziczenia małżonka jest istnienie małżeństwa w chwili otwarcia spadku.

A. Skutki rozwodu. Z chwilą uprawomocnienia się wyroku orzekającego rozwód ustaje ustawowe prawo spadkobrania małżonka pozostałego przy życiu. Natomiast, zdaniem moim, małżonek rozwiedziony będzie dziedziczył na mocy testamentu, jeżeli nie został on odwołany.

W razie śmierci jednego z małżonków, przed uprawomocnieniem się wyroku rozwodowego, postępowanie ulega umorzeniu zarówno w pierwszej, jak i drugiej instancji w myśl art. 446 i 390 k.p.c. Skoro zaś do prawomocności wyroku nie doszło, małżonek będzie dziedziczył.

W myśl art. 940 małżonek jest wyłączony od dziedziczenia, jeżeli spadkodawca wystąpił o rozwód z jego winy, a żądanie rozwodu było uzasadnione. Wyłączenie małżonka od dziedziczenia następuje na mocy orzeczenia sądu.

Jeżeli małżonek występujący o rozwód zmarł, postępowanie będzie umorzone. Każdy jednak ze spadkobierców powołanych do spadku w zbiegu z małżonkiem, czyli zstępni, rodzice, rodzeństwo lub jego zstępni (a więc nie Skarb Państwa), może wystąpić z powództwem przeciwko małżonkowi o wyłączenie go od dziedziczenia w terminie sześciu miesięcy od dnia, w którym dowiedział się o otwarciu spadku, nie dłuższym jednak od roku.

Zdaniem moim, nie można się powoływać na art. 940 w drodze zarzutu.

B. Skutki unieważnienia małżeństwa. Z chwilą uprawomocnienia się wyroku unieważniającego małżeństwo ustaje ustawowe prawo spadkobrania małżonka pozostałego przy życiu. Będzie on jednak dziedziczył na mocy testamentu.

W myśl art. 18 k.r.o. nie można żądać unieważnienia małżeństwa po jego ustaniu. Nie dotyczy to jednak unieważnienia małżeństwa z powodu pokrewieństwa między małżonkami oraz z powodu bigamii; w tych wypadkach można wystąpić z takim powództwem nawet w razie śmierci jednego z małżonków.

Jeżeli jedno z małżonków wystąpiło z powództwem o unieważnienie małżeństwa, unieważnienie może nastąpić także po śmierci drugiego z małżonków. W razie śmierci powoda unieważnienia mogą żądać jego zstępni, ale nie inni spadkobiercy. W myśl art. 450 k.p.c. (19 k.r.o.) zstępni powoda mogą się zgłosić w ciągu sześciu miesięcy od zawieszenia postępowania z wnioskiem o podjęcie postępowania na nowo.

We wszystkich wypadkach, kiedy następuje umorzenie postępowania, małżonek, który zawarł małżeństwo choćby w złej wierze, będzie dziedziczył, ponieważ wyrok za życia spadkodawcy nie uprawomocnił się, przepis zaś art. 940 k.c. nie odnosi się do unieważnienia małżeństwa. Jeżeli zstępni zmarłego powoda złożyli wniosek o podjęcie postępowania i uzyskali wyrok unieważniający małżeństwo, to pociągnie to za sobą wyłączenie od dziedziczenia.

Art. 21 k.r.o. stanowi, że do skutków unieważnienia małżeństwa w zakresie stosunków majątkowych między małżonkami stosuje się odpowiednio przepisy o rozwodzie.

3. Dziedziczenie zstępnych rodzeństwa

Jeżeli którekolwiek z rodzeństwa spadkodawcy nie dożyło otwarcia spadku, pozostawiając zstępnych, udział spadkowy, który by mu przypadł, przechodzi na jego zstępnych według zasad dotyczących podziału między zstępnych spadkodawcy (art. 934).

4. Dziedziczenie samego małżonka

W braku zstępnych, rodziców, rodzeństwa i zstępnych rodzeństwa spadkodawcy cały spadek przypada jego małżonkowi (art. 935).

5. Dziedziczenie Skarbu Państwa

W braku małżonka spadkodawcy i krewnych powołanych do dziedziczenia z ustawy spadek przypada Skarbowi Państwa jako spadkobiercy ustawowemu.

6. Krewni powołani do dziedziczenia

Przez krewnych powołanych do dziedziczenia należy rozumieć zstępnych, rodziców, rodzeństwo i jego zstępnych, a także przysposobionych, ich zstępnych i przysposabiającego.

Nie są powołani do spadku: 1) uznani za niegodnych oraz 2) ci, którzy zrzekli się dziedziczenia lub spadek odrzucili.

7. Odmienne uregulowanie dziedziczenia w prawie spadkowym

W prawie spadkowym dziedziczenie unormowane było inaczej i prościej.

1. Małżonek w zbiegu ze zstępnymi dziedziczy zawsze 1/4 część spadku, a z rodzicami lub rodzeństwem albo jego zstępnymi — połowę spadku, w braku zaś takich krewnych — cały spadek.

2. W braku zstępnych każde z rodziców dziedziczyło 1/4 część spadku (po odliczeniu, oczywiście, najpierw udziału małżonka). Jeżeli jedno z rodziców nie żyło, udział jego przechodził na rodzeństwo.

Jeżeli nie żyli rodzice lub rodzeństwo, pozostali dziedziczyli całość spadku.

8. Dziedziczenie ze stosunku przysposobienia

Dziedziczenie ze stosunku przysposobienia zostało uregulowane w art. 936 zupełnie inaczej niż w prawie spadkowym. Obecnie dziedziczenie jest wzajemne. Zarówno przysposobiony, jak i jego krewni oraz przysposabiający i jego krewni dziedziczą po sobie wzajemnie, tak jak by byli połączeni ze sobą pokrewieństwem w linii prostej.

Przysposobiony nie dziedziczy po swoich wstępnych naturalnych i ich krewnych, a osoby te — konsekwentnie — nie dziedziczą po nim. Oczywiście przysposobiony dziedziczy po swoich dzieciach i małżonku.

Art. 121 k.r.o. głosi, że przez przysposobienie między przysposabiającym a przysposobionym powstaje taki stosunek, jaki istnieje między rodzicami a dziećmi.

W prawie spadkowym przysposobiony dziedziczył po przysposabiającym na równi z jego dzieckiem, nie dziedziczył jednak po jego rodzinie. Jeżeli więc przysposobiony zmarł przed otwarciem spadku, to jego część spadkowa przypadała jego dzieciom. Prawo spadkowe wynikające z przysposobienia nie było wzajemne, przysposabiający nie dziedziczył po przysposobionym. Przysposobienie nie naruszało wzajemnych praw spadkowych między przysposobionym a jego rodziną (art. 21 k.r.).

W myśl art. 124 k.r.o., na żądanie przysposabiającego i za zgodą osób potrzebną do przysposobienia sąd opiekuńczy orzeka, że skutki przysposobienia będą polegać wyłącznie na powstaniu stosunku między przysposabiającym a przysposobionym. Jednakże również i w tym wypadku skutki przysposobienia rozciągają się na zstępnych przysposobionego. Do tego przepisu nawiązuje art. 937, który szczegółowo reguluje ten rodzaj dziedziczenia.

9. Obowiązek alimentacyjny względem dziadków

Dziadkowie spadkodawcy, jeżeli znajdują się w niedostatku i nie mogą otrzymać należnych im środków utrzymania od osób, na których ciąży wobec nich ustawowy obowiązek alimentacyjny, mogą żądać od spadkobiercy nie obciążonego takim obowiązkiem środków utrzymania w stosunku do swoich potrzeb i do wartości jego udziału spadkowego. Spadkobierca może się zwolnić od tego obowiązku przez zapłatę dziadkom spadkodawcy sumy pieniężnej odpowiadającej 1/4 części wartości swego udziału spadkowego (art. 938).

10. Żądanie wydania przedmiotów urządzenia domowego przez małżonka

W myśl art. 939 małżonek dziedziczący z ustawy w zbiegu z innymi spadkobiercami — wyjąwszy zstępnych spadkodawcy (choćby nawet nie byli spadkobiercami), którzy mieszkali z nim razem w chwili jego śmierci — może żądać ze spadku ponad swój udział spadkowy przedmiotów urządzenia domowego, z których za życia spadkodawcy korzystał wspólnie z nim lub wyłącznie sam. Jeżeli więc zstępni spadkodawcy nie mieszkali z nim razem w chwili jego śmierci, to

małżonek mimo ich istnienia może żądać wydania tych przedmiotów. Do jego roszczeń z tego tytułu stosuje się odpowiednio przepisy o zapisie, co oznacza, że nie dziedziczy on tych przedmiotów, lecz powinien żądać ich wydania od spadkobierców.

Uprawnienie to nie przysługuje małżonkowi, jeżeli wspólne pożycie małżonków ustało za życia spadkodawcy.

Jeżeli małżonek wyłączony jest od dziedziczenia na mocy orzeczenia sądu w myśl art. 940, to nie będzie również korzystał z przedmiotów urządzenia domowego, ponieważ warunkiem możliwości zgłoszenia tego żądania jest dziedziczenie spadku przez małżonka w zbiegu z innymi spadkobiercami.

III. Dziedziczenie testamentowe

1. O dziedziczeniu testamentowym mówimy wtedy, gdy spadkodawca w testamencie powołał do całości spadku lub jego części jedną lub kilka osób (art. 959). Powołanie do części spadku następuje zawsze w części ułamkowej. Inaczej jest przy dziedziczeniu gospodarstw rolnych: tu jedno gospodarstwo można przeznaczyć jednym spadkobiercom, a drugie innym.

Jeżeli spadkodawca przeznaczył w testamencie oznaczonej osobie poszczególne przedmioty majątkowe, które wyczerpują prawie cały spadek, to osobę tę poczytuje się w razie wątpliwości nie za zapisobiercę, lecz za spadkobiercę powołanego do całego spadku. Jeżeli takie rozrządzenie zostało dokonane na rzecz kilku osób, osoby te poczytuje się w razie wątpliwości za powołane do całego spadku w częściach ułamkowych odpowiadających wartości przeznaczonych im przedmiotów (art. 960). Jest to odpowiednik art. 103 prawa spadkowego.

2. W art. 967 ustanowiony jest obowiązek podobny do tego, jaki był przewidziany w art. 110 prawa spadkowego. Jeżeli więc osoba powołana jako spadkobierca testamentowy nie chce lub nie może być spadkobiercą, spadkobierca ustawowy, któremu przypadek przeznaczony dla niego udział spadkowy, obowiązany jest w braku odmiennej woli spadkodawcy wykonać obciążające tę osobę zapisy, polecenia i inne rozrządzenia spadkodawcy.

Przepis ten stosuje się odpowiednio do spadkobierców podstawionych oraz do spadkobierców, którym przypada udział spadkowy z tytułu przyrostu.

3. Według art. 104 § 2 prawa spadkowego tak zwane substytucje przekazowe były niedozwolone. Substytucja taka ma miejsce wówczas, gdy zachodzi połączenie następujących cech: a) ustanowienie dwóch spadkobierców, b) zobowiązanie zachowania i oddania spadku na rzecz substytutu z chwilą śmierci pierwszego spadkobiercy. Ustanowienie takiej substytucji było nieważne. Nieważność ta nie pociągnęła za sobą w braku odmiennej woli spadkodawcy nieważności ustanowienia pierwszego spadkobiercy.

Nieco inną treść ma obecnie art. 964. Do spadku powołana jest osoba substytutu tylko wówczas, gdy pierwszy spadkobierca nie chciał lub nie mógł być spadkobiercą. Jeżeli jednak z treści testamentu lub okoliczności wynika, że spadkobierca bez takiego ograniczenia nie byłby powołany, to ustanowienie spadkobiercy jest nieważne.

Tak samo nieważne jest ustanowienie takiej substytucji, gdy pierwszy spadkobierca przychodzi do spadku.

4. Jakkolwiek k.c. nie powtarza przepisów § 3 art. 104 prawa spadkowego o przeznaczeniu spadku jednej osobie z jednoczesnym obciążeniem tego spadku użytkowaniem na rzecz innej osoby, to jednak, mimo że instytucja ta zbliżona jest do

substytucji przekazowej, należy dojść do wniosku, iż jest ona dopuszczalna, ponieważ ustanowienie użytkowania na rzecz innej osoby mieści się w granicach zapisu.

IV. Testamenty

1. Określenie

Art. 941 stwierdza, że rozrzucić majątkiem na wypadek śmierci można jedynie przez testament. Nie oznacza to jednak, żeby zabronione były w testamencie również rozporządzenia niemajątkowe.

Testament jest aktem odwołałym (art. 943).

Ten, kto korzysta z testamentu, może być spadkobiercą lub zapisobiercą.

Testament w prawie polskim nabiera szczególnej wagi ze względu na ograniczenie kręgu osób dziedziczących z mocy ustawy oraz ze względu na przepisy o zachowku.

Spadkodawca może rozrzucić w testamencie całym swoim majątkiem lub jego częścią, a nawet poszczególnym przedmiotem majątkowym. W prawie rzymskim było to niedopuszczalne (*nemo partim testatus, partim intestatus decedere potest*).

2. Niedopuszczalność łącznego sporządzenia testamentu

Testament może zawierać rozrządzenie tylko jednego spadkodawcy (art. 942). Dwie osoby nie mogą sporządzić testamentu w tym samym akcie, choćby to był akt urzędowy i choćby rozporządzały majątkiem wzajemnie jedna na korzyść drugiej. Testament sporządzony przez dwie lub więcej osób jest nieważny, co wynika z art. 58, który stwierdza, że czynność prawna sprzeczna z ustawą jest nieważna.

Zakaz z art. 942 ma na celu umożliwienie odwołalności testamentu, co przy testamencie wspólnym byłoby utrudnione.

3. Osobisty charakter czynności sporządzenia i odwołania testamentu

Stosownie do przepisów części ogólnej k.c. (art. 95) czynność prawna może być dokonana osobiście albo — jeżeli ustawa nie stanowi inaczej — przez przedstawiciela. Otóż art. 944 w § 2 stanowi, że nie można ani sporządzić, ani odwołać testamentu przez przedstawiciela. Testament taki byłby nieważny na podstawie art. 58.

4. Zdolność do sporządzenia testamentu

Art. 75 prawa spadk. zawierał postanowienie, że zdolność do sporządzenia testamentu miała każda osoba fizyczna, która ukończyła lat 16 i nie była ubezwłasnowolniona całkowicie. Według art. 944 sporządzić i odwołać testament może tylko osoba mająca pełną zdolność do czynności prawnych (art. 11), a zatem osoba ograniczona w zdolności do tych czynności jest pozbawiona możliwości testowania, ponieważ testamentu nie można sporządzić przez przedstawiciela (art. 944). Zdolność do sporządzenia testamentu lub jego odwołania ocenia się w chwili sporządzenia lub odwołania testamentu. Późniejsze osiągnięcie pełnoletności nie sanuje nieważności testamentu. Natomiast testament nie staje się nieważny dlatego, że testator później utracił zdolność do czynności prawnych, np. został ubezwłasnowolniony.

5. Zdolność obdarowanego na mocy testamentu

Testament może być sporządzony na rzecz osoby, która jeszcze nie istnieje w chwili jego sporządzenia, np. na rzecz dziecka, które jeszcze się nie urodziło lub nie poczęło, gdyż spadkobierca nabywa spadek dopiero z chwilą otwarcia spadku (art. 925). Tak też zagadnienie to rozstrzygała doktryna francuska.

6. Nieważność testamentu z powodu wad oświadczenia woli

Art. 945 stanowi, że nieważny jest testament sporządzony:

- 1) w stanie wyłączającym świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenia woli;
- 2) pod wpływem błędu uzasadniającego przypuszczenie, że gdyby spadkodawca nie działał pod jego wpływem, nie sporządziłby testamentu tej treści;
- 3) pod wpływem groźby.

ad 1. Nieważność testamentu z pierwszego powodu uregulowana jest tak samo jak nieważność oświadczenia woli w części ogólnej k.c. w art. 82. Powzięcie decyzji może być nieświadome, lecz swobodne i odwrotnie: świadome, lecz nieswobodne. Tak samo wyrażenie woli może być świadome i swobodne, a powzięcie decyzji nieświadome i nieswobodne i — odwrotnie. Do uznania testamentu za nieważny przepis art. 945 pkt 1 wymaga, żeby zarówno powzięcie decyzji, jak i wyrażenie woli było nieświadome lub nieswobodne. Jeżeli któregokolwiek z tych warunków brak (np. powzięcie decyzji było nieświadome, a wyrażenie woli świadome albo: powzięcie decyzji było nieswobodne, a wyrażenie woli swobodne), nie zachodzi nieważność przewidziana w pkt 1, natomiast może zachodzić nieważność z pkt 2 lub 3. Gdyby było inaczej, to ustawodawca zamiast spójnika „i” użyłby spójnika „lub”.

ad 2. O błędzie jest mowa w art. 84 części ogólnej k.c.

Testament jest aktem jednostronnym.

Art. 84 stanowi, że można uchylić się od skutków prawnych swego oświadczenia w razie błędu co do treści czynności prawnej.

Błędem co do treści oświadczenia według prof. Longchamps de Berier (Zobowiązania, str. 83) są błędy dotyczące takich okoliczności objętych oświadczeniem, jak przedmiot, o który chodzi, i jego właściwości, osoby, co do których mogą powstać skutki prawne, natura czynności, wreszcie wszelkiego rodzaju pomyłki w oświadczeniu.

Wszystkie te błędy, żeby mogły spowodować nieważność testamentu, uwarunkowane są przypuszczeniem, że spadkodawca, znając istotny stan rzeczy, nie sporządziłby testamentu o danej treści. Będzie więc nieważny testament, jeżeli np. spadkodawca powołuje do spadku osobę, o której jest przekonany, że jest ona jego krewnym.

Według Longchamps de Berier błąd co do pobudki leży właściwie poza czynnością prawną, gdyż dotyczy okoliczności nie objętych treścią oświadczenia woli. W stosunkach umownych błąd co do pobudki (poza wypadkiem podstępem) nie daje możności uchylenia się od skutków prawnych oświadczenia woli.

W rozrządzeniach testamentowych błąd co do pobudki będzie stanowił często powód do unieważnienia testamentu, gdyż najczęściej przyczyną jego rozporządzenia są pobudki leżące poza sferą oświadczenia woli. Tak więc testament będzie nieważny, jeżeli spadkodawca sporządził go pod wpływem błędnego przekonania, że spadkobierca uratował mu życie, był dla niego dobry i uczynny, a okazało się, że było to nieprawdą, że przeciwnie, był on dla niego człowiekiem fałszywym i działał na jego szkodę.

ad 3. Przepis art. 87 k.c. mówi o groźbie bezprawnej. Dla unieważnienia testamentu wystarczy nawet groźba prawna.

Groźba jest bezprawna według Longchamps de Berier (Zobowiązania, str. 84) nie tylko wówczas, gdy groźący nie ma prawa wykonać tego, czym grozi, lecz także wtedy, gdy wprawdzie ma prawo to uczynić, ale nie w celu spowodowania

danego oświadczenia w.o.i. Groźbą bezprawną będzie np. to, że wierzyciel za pomocą groźby egzekucji zmusza kogoś do zawarcia umowy spółki.

Testament będzie zatem nieważny, jeżeli ktoś grozi wszczęciem egzekucji, a spadkodawca — pod wpływem tej groźby, aby uniknąć egzekucji — sporządza testament na rzecz grożącego lub jego bliskich; albo np. ktoś grozi wszczęciem postępowania karnego, do czego ma prawo, choć nie w celu wymuszenia testamentu, i spadkodawca, dla załagodzenia stosunków, sporządza testament, mając nadzieję uniknąć hańbiącego go procesu karnego.

Groźba może pochodzić od kogokolwiek, nawet od osoby nie związanej ze spadkobiercą testamentowym.

Groźba, jak wiadomo, jest rozmyslnym wywołaniem u drugiego obawy przed jakimś złem.

Obojętną jest rzeczą, jakiego dobra dotyczy groźba. Może nim być dobro majątkowe lub niemajątkowe, np. groźba podpalenia lub rozgłoszenia wiadomości uwłaczającej 'czci spadkodawcy.

Obojętną jest też rzeczą, przeciwko komu groźba jest skierowana, byleby tylko spadkodawca sporządził testament pod jej wpływem.

7. Przedawnienie roszczeń o nieważność testamentu z powodu wad oświadczenia woli

Na nieważność testamentu z powodu tych przyczyn nie można powołać się po upływie lat trzech od dnia, w którym osoba mająca w tym interes dowiedziała się o przyczynie nieważności, a w każdym razie po upływie lat 10 od dnia otwarcia spadku (art. 945 § 2).

Bieg tego terminu przedawnienia może ulec zawieszeniu lub przerwie na zasadach ogólnych.

8. Nieważność testamentu ze względu na jego treść

Należy tu stosować przepis art. 58 k.c., który stanowi, że czynność prawna sprzeczna z ustawą albo mająca na celu obejście ustawy jest nieważna, chyba że przepis prawny przewiduje inny skutek, w szczególności ten, że na miejsce nieważnych postanowień czynności prawnej wchodzi odpowiednie przepisy ustawy.

Nieważny też będzie testament sprzeczny z zasadami współżycia społecznego.

Jeżeli nieważna jest tylko część czynności prawnej, czynność pozostaje w mocy co do pozostałej części, chyba że z okoliczności wynika, że bez postanowień dotkniętych nieważnością czynność nie zostałaby sporządzona.

9. Odwołanie testamentu

Spadkodawca może odwołać testament w każdej chwili.

Odwołanie testamentu może być: 1) wyraźne lub 2) milczące.

ad 1. Odwołanie wyraźne może nastąpić tylko przez testament późniejszy, który może być sporządzony w dowolnej formie, niezależnie od tego, w jakiej formie sporządzony został testament odwołany. Może to być zatem nawet testament ustny (art. 946).

Testament będzie uważany za odwołany, choćby spadkobierca odrzucił spadek, zmarł przed spadkodawcą, został uznany za niegodnego itp.

ad 2. Odwołanie milczące ma miejsce w następujących wypadkach:

- a) gdy spadkodawca w zamiarze odwołania zniszczy testament lub pozbawi go cech, od których zależy jego ważność, np. odedrze lub przekreśli swój podpis w testamencie własnym lub sporządzonym przez członka rady narodowej,
- b) gdy dokona w nim zmian, z których wynika wola odwołania jego postanowień.

V. Forma testamentu

Testament jest aktem uroczystym i powinien być sporządzony w pewnej przez prawo określonej formie. Jeżeli ta forma nie jest zachowana, testament jest, w zasadzie nieważny (art. 958).

1. Testamenty zwykłe

A. Testament własnoręczny. Spadkobierca może sporządzić testament w ten sposób, że go napisze w całości pismem ręcznym, podpisze i opatrzy datą.

Do ważności zatem testamentu prawo wymaga trzech warunków: 1) napisanie go przez spadkodawcę w całości pismem ręcznym (nie np. maszynowym), 2) podpisanie go i 3) zaopatrzenie w datę (art. 949). Jednakże brak daty nie pociąga za sobą nieważności testamentu, jeżeli nie wywołuje wątpliwości co do zdolności spadkodawcy do sporządzenia testamentu, co do treści testamentu lub co do wzajemnego stosunku kilku testamentów.

ad 1. Gdyby choć jedno słowo napisane zostało ręką obcą, testament będzie nieważny. Jest oczywiście zrozumiałe, że jeżeli te dodatki do testamentu uczynione zostały później i bez wiedzy testatora, to o nieważności nie będzie mowy. Byłoby to zwykle fałszerstwo dokumentu. Tak samo nie będzie mowy o nieważności, jeżeli obce pismo poprzedzało napisanie testamentu, np. jeżeli testator napisał go na odwrocie karty zapisanej lub na druku.

ad 2. Podpis składa się zwykle z imienia i nazwiska. Wystarczy jednak podpis złożony z samego tylko nazwiska lub skrótu, jakiego testator zwykle używał przy podpisywaniu dokumentów. Mogło to być nawet godło lub pseudonim, używane przez spadkodawcę.

ad 3. Co się tyczy daty, to prawo nie jest w tej kwestii zbyt wymagające. Może to być data niekoniecznie zawierająca wskazanie dnia, miesiąca i roku (np. data jakiegoś święta), może być napisana cyframi lub literami, może być napisana na początku testamentu, na końcu lub umieszczona w jego treści.

B. Testament notarialny. Testament może być sporządzony w formie aktu notarialnego (art. 950). Przepis ten nie przewidywał, jak to wymagało dotychczasowe prawo, przybrania do testamentu drugiego notariusza lub dwóch świadków. Obecnie więc należy sporządzać testament w formie zwykłego aktu notarialnego bez świadków.

C. Testament sporządzony przez członka prezydium rady narodowej.

Spadkodawca może sporządzić testament także w ten sposób, że w obecności dwóch świadków oświadczy swoją ostatnią wolę ustnie:

- a) wobec przewodniczącego lub innego stale urzędującego członka prezydium gromadzkiej rady narodowej, miejskiej (dzielnicowej) rady narodowej lub rady narodowej osiedla albo
- b) wobec sekretarza gromadzkiej, miejskiej (dzielnicowej) rady narodowej lub rady narodowej osiedla.

Z oświadczenia spadkodawcy spisuje się protokół z podaniem daty jego sporządzenia. Protokół odczytuje się potem spadkodawcy w obecności świadków, po czym powinien on być podpisany przez osobę, wobec której została wyrażona wola, oraz przez świadków i testatora. Jeżeli spadkodawca nie może podpisać protokołu, należy o tym zaznaczyć w protokole z podaniem przyczyny braku podpisu.

Osoby głuche lub nieme nie mogą sporządzić tego rodzaju testamentu (art. 951). Natomiast mogą go sporządzić osoby niewidome.

Jest zrozumiałe, że testament powinien być sporządzony w obecności dwóch równocześnie obecnych świadków, choć przepis art. 951 nie powtarza tego za prawem spadkowym.

Testament przewidziany w art. 951 niekoniecznie musi być napisany osobiście przez wymienione wyżej osoby.

2. Testamenty szczególne

Są to testamenty: a) ustny (art. 952), b) przed dowódcą statku morskiego lub powietrznego albo jego zastępcą (art. 953) i c) testamenty wojskowe (art. 954 i Dz. U. poz. 38/65).

3. Przepisy wspólne dla testamentów zwykłych i szczególnych

W myśl art. 956 świadkiem przy sporządzeniu testamentu nie może być:

1) osoba nie posiadająca pełnej zdolności do czynności prawnych, a więc małoletni, ubezwłasnowolniony całkowicie lub częściowo; natomiast może być świadkiem skazany na utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych, utratę prawa wykonywania zawodu albo utratę praw rodzicielskich lub opiekuńczych, gdyż osoby takie nie są ograniczone w zdolności do czynności prawnych (nadmienić należy, że taki skazany nie może być świadkiem przy akcie notarialnym — art. 71 prawa o not.);

2) niewidomy, głuchy lub niemy;

3) nie mogący czytać i pisać;

4) nie władający językiem, w którym spadkodawca sporządza testament;

5) skazany prawomocnym wyrokiem za fałszywe zeznania (obojętnie przy tym, czy w charakterze świadka, czy też strony).

Nie może też być świadkiem przy sporządzeniu testamentu:

a) osoba, dla której w testamencie została przewidziana jakakolwiek korzyść (choćby w formie zapisu),

b) małżonek tej osoby, jej krewni lub powinowaci pierwszego i drugiego stopnia,

c) osoby pozostające z nią w stosunku przysposobienia (art. 957 § 1).

4. Nieważność testamentu ze względu na formę

Testament sporządzony z naruszeniem przepisów rozdz. II k.c., a więc co do formy testamentu, jest nieważny, chyba że przepisy te stanowią inaczej (art. 958). Są to np. przepisy dotyczące braku daty.

VI. Różnice w dziedziczeniu gospodarstw rolnych w ustawie czerwcowej i w kodeksie cywilnym

1. Uwaga wstępna

Przed wszystkim należy zauważyć, że w myśl art. L i LV § 2 przepisów wprowadzających k.c. do spraw spadkowych stosuje się prawo obowiązujące w chwili śmierci spadkodawcy, o ile przepisy dalsze nie stanowią inaczej. A więc jeżeli śmierć spadkodawcy nastąpiła przed 1.I.1947 r., należy stosować — w myśl art. XVIII przep. wpraw. pr. spadk. — ogólne przep. k.N. i k.c.K.P., a jeżeli spadek otworzył się w czasie między 1.I.1947 r. a 1.I.1965 r. — ogólne przepisy pr. spadk. oraz szczególne przepisy tytułu X księgi IV w myśl art. LV. Będą tu więc obo-

wiązywały dwa systemy: ogólny z dawnego prawa i szczególny z nowego. W szczególności będzie tu miał zastosowanie przepis art. 25 pr. spadk. w związku z dziedziczeniem majątku objętego wspólnością ustawową. Kodeks cywilny odpowiednika tego przepisu nie zawiera.

2. Dziedziczenie dzieci spadkodawcy i dalszych krewnych

Pomiędzy art. 5 ustawy czerwcowej i 1059 k.c. są następujące różnice:

1. Przepis art. 1059 w pkt 3 i 2 rozszerza krąg dzieci dziedziczących przez objęcie nimi: a) dzieci pracujących w gospodarstwie rolnym swoich rodziców w chwili otwarcia spadku oraz b) dzieci, które w chwili otwarcia spadku są członkami rolniczej spółdzielni produkcyjnej albo pracują w gospodarstwie rolnym takiej spółdzielni.

2. Na tle ustawy czerwcowej przyjęło się w orzecznictwie i w komentarzach zapatrywanie, że jeżeli spadkobiercy pierwszej kolejności nie odpowiadali warunkom ustawy, to dalsi spadkobiercy nie mogli wejść w ich miejsce i nie mogli dziedziczyć spadku. Kodeks cywilny zerwał z tą praktyką.

Obecnie mogą dziedziczyć spadkobiercy dalsi, chociaż żyją bliżsi, jednakże nie wszyscy, nie mogą bowiem dziedziczyć dalsi zstępni poza wnukami oraz zstępni rodzeństwa (art. 1060 § 1 i 1062 § 3).

3. Przepisy art. 1059 stosuje się odpowiednio do dziedziczenia: a) małżonka, b) wnuków spadkodawcy przychodzących do spadku w myśl art. 931 § 2 (art. 1060 § 1). Przepis art. 1059 nie dotyczy wnuków spadkodawcy, których rodzic przeżył spadkodawcę, a nie miał warunków do dziedziczenia gospodarstwa rolnego. W tym ostatnim wypadku k.c. zaostrza warunki dziedziczenia przez takich wnuków, żądając wykazania się przez nich co najmniej roczną pracą w gospodarstwie rolnym należącym do spadku bezpośrednio przed jego otwarciem, przy czym praca ta ma stanowić ponadto główne źródło utrzymania wnuków.

4. Spadkobiercą warunkowym może być tylko dziecko, małżonek i wnuk. Takiego spadkobrania art. 1060 § 1 dla dalszych krewnych nie przewiduje.

5. Dla rodziców kodeks przewiduje łagodniejsze warunki dziedziczenia. Wystarczy, że mają kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego, choćby w żadnym gospodarstwie nie pracowali lub byli trwale niezdolni do pracy (art. 1061).

6. Bracia i siostry spadkodawcy dziedziczą gospodarstwo rolne na tych samych zasadach co dzieci, zarówno gdy dziedziczą sami, jak i gdy dziedziczą w zbiegu z małżonkiem lub rodzicami spadkodawcy (art. 1061). Jeżeli jednak spadkodawca pozostawił dzieci, które dla braku warunków z art. 1059 wyłączone są od dziedziczenia gospodarstwa rolnego, to w stosunku do takiego rodzeństwa kwalifikacje są zaostrzone o tyle, że musi ono wykazać się co najmniej roczną pracą w należącym do spadku gospodarstwie rolnym bezpośrednio przed otwarciem spadku, przy czym praca ta ma stanowić ich główne źródło utrzymania, co będzie wypadkiem dość rzadkim (art. 1062 § 2).

3. Dziedziczenie testamentowe

Dziedziczenie to zostało uregulowane w sposób podobny jak w ustawie czerwcowej.

Jeżeli spadkobiercami testamentowymi będą rodzice spadkodawcy, to wystarczy, że będą odpowiadali łagodniejszym warunkom przewidzianym w art. 1061, a więc wystarczy, że będą mieli kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego.

Spadkobierca testamentowy może być spadkobiercą warunkowym, jeżeli powołany jest do spadku bądź jako jedyny spadkobierca, bądź łącznie: a) ze spadkobiercą ustawowym nieletnim, b) albo uczącym się, c) albo w chwili otwarcia spadku niezdolnym do pracy (art. 1059 § 1 pkt 4 i 5 i § 2), gdy złoży oświadczenie o gotowości do prowadzenia gospodarstwa rolnego w ciągu sześciu miesięcy od otwarcia spadku i ma w chwili otwarcia spadku kwalifikacje do prowadzenia gospodarstwa rolnego.

Zapisu gospodarstwa rolnego lub jego części można dokonać tylko na rzecz osoby, która odpowiada warunkom przewidzianym dla spadkobierców powołanych do dziedziczenia gospodarstwa rolnego, i tylko o tyle, o ile zapis nie narusza przepisów ograniczających podział gospodarstwa rolnego należącego do spadku.

Spadkobierca może być obciążony innym zapisem (np. pieniężnym) tylko o tyle, o ile zapis nie będzie stanowił nadmiernego obciążenia tego gospodarstwa (art. 1067).

Ustawa czerwcowa mówiła tylko o spadkobiercach, a nie o zapisobiercach i dlatego to sporne zagadnienie zostało obecnie wyraźnie uregulowane.

4. Dział spadku

Podobne różnice jak przy dziedziczeniu w art. 1059 zostały wprowadzone również do przepisów art. 1071 § 2, dotyczącego działu spadku.

5. Prawo pierwokupu Skarbu Państwa

Jeżeli gospodarstwo rolne podlega sprzedaży według przepisów k.p.c. z tego powodu, że żaden ze spadkobierców w chwili działu spadku nie odpowiada warunkom przewidzianym do jego dziedziczenia, Skarbowi Państwa przysługuje prawo pierwokupu (art. 1075).

6. Sprzedaż gospodarstwa rolnego lub jego części, otrzymanych w wyniku działu

Art. 22 ustawy czerwcowej w tym przedmiocie nie był jasno sformułowany.

Obecnie w art. 1085 zostało wyjaśnione, że spadkobierca nie może zbyć nieruchomości rolnej lub jej części w ciągu pięciu lat od daty działu, a jeżeli gospodarstwo dziedziczy tylko jeden spadkobierca, to od daty objęcia przez niego tegoż gospodarstwa. Datę objęcia stwierdza organ państwowy oznaczony w rozporządzeniu wykonawczym.

Przepisu tego nie stosuje się w razie zamiany, zbycia na rzecz Państwa lub zrzeczenie się własności nieruchomości albo zbycia działki budowlanej stosownie do przepisów o terenach budowlanych na obszarach wsi lub stosownie do przepisów o planach zagospodarowania przestrzennego.

VII. Działanie wsteczne przepisów dot. gospodarstw rolnych

Jak już wyżej zaznaczono, do spraw spadkowych w myśl art. LI przep. wpraw. k.c. stosuje się prawo obowiązujące w chwili śmierci spadkodawcy ze zmianami w następnych artykułach.

Pierwszy wyjątek dot. działu spadku. Jeżeli umowa o dział spadku została zawarta przed dniem wejścia w życie k.c., albo jeżeli postępowanie działowe przed sądem I instancji zakończyło się przed tym dniem, to do działu spadku stosuje się prawo poprzednie. Natomiast jeżeli umowy jeszcze nie zawarto lub

postępowania w I instancji jeszcze nie ukończono, należy stosować do działu spadku nowe prawo (art. LIII).

Drugi wyjątek dot. dziedziczenia gospodarstw rolnych. W myśl art. LV § 1 do dziedziczenia gospodarstw rolnych należących do spadku otwartego przed dniem wejścia w życie k.c. stosuje się w zasadzie przepisy kodeksu, a więc przepisy art. 1058—1088 (tytuł X księgi IV), z pewnymi jednak wyjątkami.

a) W myśl art. LV § 2, jeżeli spadek otworzył się przed dniem wejścia w życie k.c., będzie nadal obowiązywał ogólny system dziedziczenia uregulowany w dawnych przepisach.

b) Art. LVI powtarza za art. 24 ust. 2 pkt 1 ustawy czerwcowej, że prawo do dziedziczenia gospodarstwa rolnego należącego do spadku otwartego przed 5.VII. 1963 r. zachowują spadkobiercy, którzy przed tym dniem w drodze faktycznych (nieformalnych) działań objęli w posiadanie to gospodarstwo lub jego część. Podobnie będzie w wypadku, gdy do dziedziczenia został powołany tylko jeden spadkobierca, jeżeli przed powyższą datą objął w posiadanie gospodarstwo.

c) Prawo dziedziczenia takiego gospodarstwa zachowują również spadkobiercy określeni w przepisach art. 1059—1062, z tą jednak zmianą, żeby określone w tych przepisach warunki istniały nie w chwili otwarcia spadku, lecz w dniu 5 lipca 1963 r., oraz żeby przewidziane w tych przepisach oświadczenie o gotowości prowadzenia gospodarstwa rolnego złożone zostało przed dniem 6 stycznia 1964 r.

d) Na tle ustawy czerwcowej było wątpliwe, czy mają prawo dziedziczenia spadkobiercy, którzy zmarli przed 5 lipca 1963 r. Obecnie art. LVI § 3 stanowi wyraźnie, że prawo dziedziczenia im przysługuje, a prawo dziedziczenia ich udziałów zachowują ci ich spadkobiercy, którzy odpowiadają wymienionym wyżej warunkom. W braku takich spadkobierców udział zmarłego przypada tym jego współspadkobiercom, którzy bezpośrednio przed dniem 5 lipca 1963 r. pracowali w tym gospodarstwie (a więc z wyłączeniem pozostałych spadkobierców, którzy zachowali prawo dziedziczenia na podstawie innych warunków), a jeżeli takich współspadkobierców nie było — pozostałym współspadkobiercom zachowującym prawo dziedziczenia gospodarstwa rolnego.

Skarb Państwa zatem nie będzie dziedziczył takiego udziału, co stanowi odmienne uregulowanie niż w ustawie czerwcowej.

Przez współspadkobierców J. Pietrzykowski w artykule ogłoszonym w numerze 7—8/1964 r. w „Nowym Prawie” pod tytułem „Dziedziczenie gospodarstw rolnych według k.c.” rozumie nie tylko bezpośrednich współspadkobierców zmarłego spadkobiercy, ale w ogóle wszystkich pozostałych współspadkobierców dziedziczących gospodarstwo rolne. Pietrzykowski podaje następujący przykład na tle art. LXVI.

Spadkobierca zmarł w 1960 r., pozostawiając żonę M. i dzieci A, B, C. syn C zmarł w 1962 r., jego spadkobiercy nie odpowiadają warunkom ustawowym. M, A i B zachowali prawo dziedziczenia, jednakże w gospodarstwie pracowali tylko M i A. Udział C przyrasta według art. LXVI § 3 żonie i synowi A, jako pracującym w gospodarstwie, a ponieważ żona dziedziczy 1/4 część, syn A 3/4, to w tym samym stosunku odziedziczą oni udział C, czyli żona 1/16 część, a syn A 3/16 części.

e) Nabywca udziału w spadku sprzed 5 lipca 1963 r. zachowuje zawsze prawo do tego udziału, choćby zbywca nie odpowiadał warunkom przewidzianym do dziedziczenia gospodarstw rolnych.

Trzeci wyjątek dot. stwierdzenia praw do spadku. Wydane przed dniem 5 lipca 1963 r. prawomocne postanowienie o stwierdzeniu praw do spadku obejmują-

cego gospodarstwo rolne traci moc w stosunku do tego gospodarstwa, chyba że spadkobierca zmarł przed tym dniem. Postanowienie to powinno być uzupełnione nowym postanowieniem przez wskazanie w nim tych spadkobierców, którzy zachowali prawo dziedziczenia gospodarstwa rolnego według przepisów art. LVI, LVII, oraz ewentualnie ich udziałów w gospodarstwie (art. LVIII).

Jeżeli postanowienie o stwierdzeniu praw do spadku wydane zostało po 5 lipca 1963 r., a przed dniem wejścia w życie k.c., i jeżeli pozostaje ono w sprzeczności z przepisami art. LV i LVI (np. że nie przyznano gospodarstwa spadkobiercom w dalszej kolejności, spadkobiercom pracującym w gospodarstwie rodziców w chwili otwarcia spadku lub w spółdzielni produkcyjnej), ulega ono na wniosek osoby zainteresowanej odpowiedniej zmianie w trybie zwykłym (art. LIX).

Czwarty wyjątek dotyczący działu. Spadkobiercy, którzy stosownie do powyższych przepisów zachowali prawo dziedziczenia gospodarstwa rolnego, oraz nabywcy udziałów w spadku z art. LVII mają również prawo do otrzymania tego gospodarstwa lub jego części w drodze działu (art. LX § 1).

Jeżeli kilku spadkobierców użytkuje osobiście wydzielone części gospodarstwa rolnego należącego do spadku, a podział tego gospodarstwa nie byłby dopuszczalny według przepisów o podstawowej normie obszarowej, dział może być dokonany bez zachowania tej normy (art. LX § 2).

JANINA KRUSZEWSKA

TADEUSZ JACKOWSKI

Wykonywanie zobowiązań przez jednostki gospodarki uspołecznionej w kodeksie cywilnym¹

I

Wykonywanie zobowiązań i skutki niewykonania zobowiązań normuje kodeks cywilny w tytule VII księgi trzeciej (art. 450—508)², na który składają się trzy działy: o wykonaniu zobowiązań, o skutkach niewykonania oraz o wykonaniu i skutkach niewykonania zobowiązań umów wzajemnych. Przepisy tego ostatniego działu były w kodeksie zobowiązań rozproszone w różnych miejscach. Tak więc odpowiednikiem obecnego art. 487 § 2 był art. 51 k.z., obecnego art. 488 i nast. — art. 215, art. 250 i nast. k.z., a odpowiednikiem obecnego art. 493 i nast. — art. 267 § 2 i 3 k.z. Należy dodać, że scalenie w kodeksie cywilnym norm dotyczących tak częstego w praktyce stosunku prawnego wydatnie ułatwi ich stosowanie.

¹ Artykuł ten jest czwartym z kolei artykułem z cyklu poświęconego tematyce obrotu uspołecznionego w kodeksie cywilnym. Por. opublikowane dotychczas: „Jednostki gospodarki uspołecznionej w przepisach ogólnych kodeksu cywilnego” („Palestra” nr 11 z 1964 r.) i „Stosunki umowne jednostek gospodarki uspołecznionej w kodeksie cywilnym” („Palestra” nr 1 z 1965 r.) oraz „Zobowiązania bezumowne w obrocie uspołecznionym” („Palestra” nr 6 z 1965 r.).

² Artykuły bez bliższego określenia oznaczają artykuły kodeksu cywilnego z 1964 r.